

УДК 37.018.1

ВПЛИВ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Світлана ЗАЄЦЬ (Умань)

Висвітлено вплив сімейного середовища на процес формування людської особистості. Визначено чинники та умови впливу сімейного середовища на особистість. Розглянуто залежність між структурою сім'ї та реалізацією функцій.

Ключові слова: особистість, сімейне середовище, об'єктивні та суб'єктивні чинники впливу на особистість, структура та функції сім'ї, методи виховання, сімейні ролі, «виховна територія».

Раскрыто влияние семейной среды на процесс формирования личности. Определены факторы и условия влияния семейной среды на личность. Рассмотрена зависимость между структурой семьи и реализацией функций.

Ключевые слова: личность, семейная среда, объективные и субъективные факторы влияния на личность, структура и функции семьи, методы воспитания, семейные роли, «воспитательная территория».

Постановка проблеми. Особистісний розвиток людини відбувається протягом усього життя. Особистість є одним з тих феноменів, що рідко витлумачуються однаково двома різними авторами. Усі визначення особистості так чи інакше обумовлюються двома протилежними поглядами на її розвиток. З погляду одних, кожна особистість формується і розвивається відповідно до її вроджених якостей здібностей, а соціальне оточення при цьому грає дуже незначну роль. Представники іншої точки зору цілком відкидають вроджені внутрішні риси і здібності особистості, вважаючи, що особистість – це продукт, який сформований у ході соціального розвитку. Очевидно, що це різні точки зору процесу формування особистості. Незважаючи на численні понятійні й інші розходження, що існують між ними майже всі психологічні теорії особистості єдині в одному: особистістю – людина не народжується, а стає в процесі свого життя. Це фактично означає визнання того, що особистісні якості і властивості людини як соціальної істоти здобуваються не генетичним шляхом, а внаслідок розвитку, тобто вони формуються і розвиваються.

Формування особистості – є початковим етапом становлення особистісних властивостей людини. Особистісний розвиток проходить під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів сімейного середовища. До зовнішніх відносять: приналежність індивіда до визначеної культури, соціально-економічного класу й унікальність сімейного середовища. З іншого боку, внутрішні детермінанти включають генетичні, біологічні і фізичні особливості. Сім'я є базовим інститутом суспільства, без якого неможливо уявити існування і розвиток кожного індивіда і суспільства в цілому. Отже проблеми сім'ї та сімейного виховання дитини залишаються відкритими. За пошуком альтернативи відповідей звернемося до педагогічної класики «Батьківської педагогіки» Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970).

Огляд останніх досліджень і публікацій.

Загальні питання сімейного виховання розглянуто у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних класиків педагогічної та психологічної наук: Л. Виготського, А. Макаренка, І. Песталоцці, Я. Коменського та ін. До цих питань звертаються також наші сучасники: Е. Берн, Л. Божович, В. Титаренко, С. Максименко, В. Семиченко, А. Рацул.

У системі взаємодії особистість – сім'я – суспільство. І. Підласий виділив недоліки сімейного середовища, як фактору впливу на виховання дитини.

В. Кравець, В. Постовий акцентують увагу на класифікації сімейного середовища за структурою, типом влади та ознаками відносин.

М. Фіцула розглядає педагогічно неспроможні, педагогічно пасивні, антипедагогічні сім'ї, які продукують педагогічно занедбаних дітей.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел висвітлити вплив сімейного середовища на процес формування людської особистості.

Головною структурною одиницею суспільства, що закладає основи ціннісно-мотиваційної сфери особистості, формує її характер, прийнято вважати сім'ю. Сім'я – це найменша клітина нашого суспільства, в якій як у фокусі, відображається все життя нашої країни (В. Сухомлинський) [5, с. 5].

Сімейне виховання це комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів на дитину найближчого оточення.

Виклад основного матеріалу.

Безкорислива любов до дитини, яка вселяє їй почуття захищеності, створює атмосферу душевності, соціального і життєвого оптимізму. Взаємини дітей і дорослих у сім'ї є справжньою школою почуттів, найважливішим фактором, що формує емоційно-мотиваційну сферу людини, її ставлення до інших людей та життя. Все це є важливими передумовами розвитку індивідуальності дитини. В. Сухомлинський застерігав: «Любов батьків до дитини має бути мудрою. Де не має батьківської мудрості у

вихованні, така любов батьків до дітей морально уродує та калічить дітей» [5, с.30].

Природне включення дитини у найрізноманітніші людські стосунки. Відбувається це передусім завдяки участі дитини у спільних з дорослими видах діяльності. Багатоплановість життєвих ситуацій, які виникають в сімейному житті дитини, неможливо змоделювати в жодній досконалій виховній системі. Питання як поєднати вимогливість і доброту, строгість і ласку, пильність і свободу у вихованні дітей хвилювало завжди. «Це можна назвати альфою і омегою сімейного виховання», – писав В. Сухомлинський у своїй відомій праці «Батьківській педагогіці» [5, с.27]. Мудрість виховання приходить з часом, але чи будуть чекати діти, чи можливо і чи не пізно виправити помилки.

Сім'я має свою структуру, відповідні соціальні ролі її членів: чоловіка й дружини, батька й матері, сина й дочки, сестри й брата, дідуся й бабусі. На основі цих ролей складаються міжособистісні відносини в родині. Ступінь участі людини в житті родини може бути найрізноманітнішою, і залежно від цього родина може робити на людину більший або менший вплив. Багаторольова структура сімейного колективу, яка забезпечує багатогранність, постійність і тривалість його виховного впливу. Цей вплив відбувається у процесі взаємодії дитини і дорослих за найрізноманітніших життєвих ситуацій, щодня повторюється у різних формах.

Виховання дитини в сім'ї – це можливість набуття дитиною позитивного досвіду і переживання негативних почуттів. Усе це відбувається в атмосфері довіри, гуманного ставлення до дитини, які є необхідними для набуття почуття впевненості, відповідальності, уміння долати життєві негаразди, гідно поводитися за будь-яких обставин. «Краса, – могутній засіб виховання чутливості душі, – писав видатний український педагог Василь Сухомлинський. – Це вершина, з якої ти можеш побачити те, чого без розуміння і почуття прекрасного, без захоплення і натхнення ніколи не побачиш. Краса – це яскраве світло, що осяває світ. При цьому світлі тобі відкривається істина, правда, добро; осяяний цим світлом, ти стаєш відданим і непримирним. Краса вчить розпізнавати зло і боротися з ним. Я б назвав красу гімнастикою душі, вона виправляє наш дух, нашу совість, наші почуття і переконання. Краса – це дзеркало, в якому ти бачиш сам себе і завдяки йому так чи інакше ставишся сам до себе» [5, с.35].

Головне, щоб дитина сприймала сім'ю як фактор її емоційного затишку, внутрішнього

комфорту, гарантію того, що за будь-яких умов вона знайде тут розуміння, підтримку і захист.

Виховні можливості сім'ї можуть бути реалізовані за наявності відповідних об'єктивних і суб'єктивних умов [4, с.39].

До об'єктивних умов реалізації виховного потенціалу в сім'ї належать: рівень матеріального достатку сім'ї (рівень і структура використання доходів, матеріальні умови життєдіяльності); забезпеченість дитячими дошкільними закладами, школами, закладами охорони здоров'я; кількість і склад (структура) сім'ї.

Суб'єктивними умовами реалізації виховного потенціалу сім'ї є: громадянська спрямованість і культура батьків, їхнє прагнення бути авторитетними для своїх дітей, виховувати їх як гармонійних особистостей; загальний культурний потенціал, традиції, моральні та духовні цінності сім'ї; місце дитини в сімейному колективі, моральний авторитет батьків в її очах; педагогічна культура батьків.

Гармонійна взаємодія об'єктивних і суб'єктивних чинників є передумовою формування і розвитку досконалої особистості. Однак з різних причин такої гармонійної єдності не існує. У різні історичні епохи ці причини мають свої специфічні особливості, хоч загалом їх джерела приблизно однакові та й наслідки мало чим відрізняються. Наприклад, соціально-політична, економічна стабільність у суспільстві є передумовою матеріального благополуччя і сприятливого для розвитку дитини морального, психологічного клімату в сім'ї. За таких умов дитина має змогу відкривати для себе й опановувати механізми міжособистісної взаємодії, вчитися поводитися у конкретних життєвих ситуаціях на рівні цивілізаційної культури. Головним у цьому для неї є реальна життєва практика її батьків і найближчих родичів.

Родина впливає на особистість дорослих не тільки у зв'язку з вихованням дітей. Більшу роль відіграють у родині взаємини між представниками різних поколінь, а також у межах того самого покоління (чоловіками, братами, сестрами, дідусями, бабусями). Родина як мала соціальна група впливає на своїх членів. Одночасно кожний з них своїми особистими якостями, своїм поведінкою впливає на життя родини. Окремі члени цієї малої групи можуть сприяти формуванню духовних цінностей її членів, впливати на мету й життєві установи всієї родини [1, с.53].

Всі етапи розвитку вимагають від людини адаптації до нових соціальних умов, що допомагають індивіду збагачуватися новим досвідом, ставати соціально більше зрілим. Багато етапів розвитку родини можна передбачати й навіть підготуватися до них.

Однак у житті бувають такі ситуації, які не піддаються передбаченню, тому що виникають миттєво, як би стихійно, наприклад, важка хвороба когось зі членів родини, народження хворої дитини, смерть близької людини, неприємності на роботі й т.п. Подібні явища також вимагають від членів родини адаптації, тому що їм доводиться вишукувати нові методи взаємин. Подолання кризової ситуації найчастіше підсилює згуртованість людей. Однак буває, що така ситуація стає поворотним пунктом у житті сім'ї призводить до її розпаду, дезорганізує її життя.

Відомо, що на поведінку багатьох людей впливає присутність інших осіб. Багато індивідів поведуться в присутності інших людей інакше, ніж тоді, коли залишаються наодинці. Причому якщо людина відчуває доброзичливе відношення присутніх, то в неї найчастіше з'являється певний стимул до таких дій, які викличуть схвалення оточуючих людей і допоможуть їй стати кращою. Якщо ж людина відчуває недоброзичливе ставлення, то в неї з'являється опір, що проявляється різними способами. Добре вихована людина докладаючи зусиль зможе перебороти цей протест.

У малій групі, де панують дружні взаємини, колектив чинить досить сильний вплив на індивіда. Це особливо проявляється у формуванні духовних цінностей, норм і зразків поведінки, стилю взаємин між людьми. Завдяки своїм особливостям родина як мала група створює своїм членам такі умови для емоційних потреб, які, допомагають людині відчувати свою приналежність до суспільства, підсилюють почуття її безпеки й спокою, викликають бажання надавати допомогу й підтримку іншим людям.

Сімейне середовище відіграє колосальну роль у житті й діяльності суспільства. Функції сім'ї можна розглядати як з позиції реалізації цілей суспільства, так і з позиції виконання своїх обов'язків стосовно суспільства. Родина як мікроструктура задовольняє важливі соціальні потреби й виконує важливі соціальні функції [3, с.38].

Завдяки своїй репродуктивній функції родина є джерелом продовження людського життя. Це та соціальна група, що споконвічно формує особистість людини. Родина сприяє збільшенню творчих і продуктивних сил суспільства. Родина вводить у суспільство його нових членів, передаючи їм мову, вдачі й звичаї, основні зразки поведінки, обов'язкові в даному суспільстві, вводить людини в мир духовних цінностей суспільства, контролює поведінку своїх членів. Соціальні функції родини проявляються не тільки у відношенні дітей, але й відносно чоловіків, тому що життя в шлюбі є процесом, що грає більшу роль у житті

суспільства. Одна з найголовніших функцій родини – створення умов для розвитку особистості всіх своїх членів. Родина задовольняє різні потреби людини. У шлюбі чоловік і дружина знаходять щастя інтимного спілкування. Народження дітей викличе радість не тільки від свідомості продовження свого роду, але й дає можливість впевненіше дивитися в майбутнє. У родині люди піклуються один про одного. Також у родині задовольняються різні потреби людини. У подружнім житті людини найбільше яскраво проявляється почуття любові й взаєморозуміння, визнання, поваги, почуття безпеки. Однак задоволення своїх потреб пов'язане з виконанням певних функцій родини.

На жаль, родини не завжди виконують свої функції. У таких випадках виникає проблема асоціальної ролі родини. Не виконують своїх функцій родини, які не в змозі забезпечити своїм членам безпеку, необхідні умови побуту й взаємодопомога, якщо в родині неправильно піднесені деякі цінності. Крім того, коли родина виховує емоційно незрілих людей з ослабленим почуттям небезпеки, з людськими якостями, далекими від суспільних норм, вона завдає шкоди своєму народові.

Розглядаючи роль сім'ї в житті кожної людини, необхідно також відзначити її психологічну функцію, тому що саме в родині формуються всі ті якості особистості, які являють цінність для суспільства.

Кожна людина протягом свого життя, як правило, є членом двох родин: батьківської, з якої вона походить, і родини, що вона створює сама. На життя в родині батьків доводяться періоди приблизно до юнацького віку. У період змужніння людина поступово знаходить самостійність. Ніж далі, тим більше життєвого, професійного й соціального досвіду накопичує людина, і все більшу роль для нього починає грати родина.

Для розвитку родини дуже важливими етапами є: шлюб чоловіка й жінки; народження первістка; фаза вторинного подружнього життя після відокремлення дітей, настання їхньої самостійності. Окремим періодам у житті родини відповідають різні відрізки часу й різні потреби. Визначення тривалості окремих періодів життя родини ускладнюється через різні строки взяття шлюбу. У зв'язку із цим буває досить складно погодити розвиток родини з періодами розвитку особистості, однак узгодження даних циклів необхідно.

Ролі батьків всеосяжні й багатобічні. Батьки відповідають за вибір дитиною життєвої позиції. Народження дитини й необхідність забезпечення їй умов для розвитку спричиняють певну реорганізацію домашнього життя. Але крім турботи про дітей, роль батьків поширюється й на формування особистості дитини, миру її

думок, почуттів, прагнень, на виховання власного "Я".

Гармонійний розвиток особистості дитини пов'язано не тільки з батьківською присутністю й активною діяльністю в родині, але й погодженістю виховних дій кожного з батьків.

Розбіжності у виховних методах і міжособистісних відносинах батьків не дають дитині зрозуміти й осмислити, що добре, а що – погано. Крім того, коли згода між батьками порушується, коли найближчі люди для дитини перебувають у сварці, не можуть бути опорою, тоді дитина почуває себе винною, що це відбувається із причин, що стосуються її, і не може почувати себе впевнено й у безпеці. А звідси й дитяча тривога, страхи й навіть невротичні симптоми. Для дитини дуже важливі взаємини між членами родини. І особливо важливо для неї розуміти, як дорослі ставляться до неї.

Характер емоційного відношення батьків до дитини можна назвати батьківською позицією. Це один з найважливіших факторів, формуючих особистість дитини. Існує кілька варіацій цього фактора, від домінування до повної байдужності. І постійне нав'язування контактів, і повна їхня відсутність шкідливо дитині. Дуже важливо налагодити контакт із дитиною, щоб згодом можна було говорити про віддачу з боку дитини.

Із самого раннього віку правильний процес розвитку дитини здійснюється в першу чергу завдяки турботам батьків. Маленька дитина вчиться у своїх батьків мислити, говорити, розуміти й контролювати свої реакції.

Завдяки особистісним зразкам, якими є для неї батьки, вона вчиться правильно ставленню до інших членів родини, родичів, знайомих: кого любити, кого уникати, з ким водитися, кому виражати свою симпатію або антипатію, коли стримувати свої реакції. Сімейне середовище готує дитину до майбутнього самотійного життя в суспільстві, передає йому духовні цінності, моральні норми, зразки поведінки, традиції, культуру свого суспільства.

Направлені, погоджені виховні методи батьків сприяють формуванню в дитини розкутості, у той же час вона вчиться управляти своїми діями й учинками відповідно до моральних норм. У дитини формується світ цінностей.

У цьому багатобічному розвитку батьки своєю поведінкою і власним прикладом надають дитині більшу допомогу. Однак деякі батьки можуть утруднити, гальмувати, навіть порушувати поведінку своїх дітей, сприяючи прояву патологічних рис особистості.

Дитина, що виховується в родині, де особистісними зразками для неї є батьки, одержує підготовку до наступних соціальних

ролей: жінки або чоловіка, як представника різної статі; дружини або чоловіка, як виконавців ролей подружжя; матері або батька. Крім того, досить сильним є соціальний тиск. Дітей звичайно хвалять за гарну поведінку, що відповідає їхній статі, і сварять за неналежні дії. Правильне статеве виховання дитини, формування почуття приналежності до своєї статі становлять одну з основ подальшого розвитку особистості дитини.

«Педагогічні знання батьків особливо важливі в той період, коли батько і мати є єдиними вихователями своєї дитини. У віці до 6-ти років розумовий розвиток, духовне життя дітей в вирішальній мірі залежить від ... елементарної педагогічної культури матері і батька, яка виражається в мудрому розумінні надзвичайно складних душевних рухів людини, яка розвивається», – писав В. Сухомлинський [5, с.29].

У результаті розумного застосування заохочень розвиток людини як особистості можна прискорити, зробити більше успішним, ніж використовуючи покарання й заборони. Якщо все-таки виникає нестача у покаранні, то для посилення виховного ефекту покарання по можливості повинні впливати безпосередньо за провини, що заслуговує. Покарання більш ефективно в тому випадку, якщо провини, за яку дитина покарана, доступно їй пояснена. Дуже суворе покарання може викликати в дитини страх або озлоблення. Будь-який фізичний вплив формує в дитини переконання, що вона теж зможе діяти силою, коли її щось не влаштує.

Методи дуже залежать від встановлених батьками виховних пріоритетів: одні хочуть виховати в дітей рису слухняності, тому методи їх спрямовані на те, щоб дитина безвідмовно виконувала вимоги дорослих. Інші вважають більш важливим бачити як дитина самотійно мислить, вчать виявляти ініціативу і, звичайно, знаходять для цього відповідні методи.

Всіма батьками використовуються методи: переконання (пояснення, настанова, порада, розповідь, навіювання та інші); вправи і привчання, організація різних доручень і обов'язків дітей, режиму їх навчання, праці та відпочинку; заохочення (похвала, подарунки, цікава для дітей перспектива); покарання (позбавлення задоволень, відмова від дружби тощо, крім фізичного і морального насилля)

Вибір і застосування методів сімейного виховання спирається на ряд загальних умов: Знання батьками своїх дітей; особистий досвід батьків; спільна діяльність; педагогічна культура батьків; вміння спілкуватися, частота, обсяг, мова, тема спілкування, інтереси. Сімейна педагогіка обережно підходить до покарання дітей і не схвалює методів, що є проявом

жорстокості, які шкодять фізичному і психічному здоров'ю дитини і принижують людську гідність.

Взаємодія двох вихователів – батьків і педагогів – крок до взаєморозуміння, до набуття довіри, обміну духовними та емоційними цінностями, засвоєння педагогічного досвіду, знань, які вчитель і батьки передають один одному. Школа і сім'я мають єдину «виховну територію» і байдужість або зневага хоча б однієї із сторін до цих питань негативно позначаються на функціонуванні складових педагогічного трикутника „батьки – дитина – вчителі”, гальмують успішне формування і розвиток зростаючої особистості, її активне, суб'єктне входження в культуру суспільства, її індивідуалізацію [2, с.90].

Висновки. Таким чином зміни, що відбуваються сьогодні у світі у структурі і складі сім'ї, функціях сім'ї, ролях, доводять доцільність перегляду існуючого змісту сімейного виховання та розробки нової моделі взаємовідносин держави та інституту сім'ї. Це обумовило, зокрема, суспільні та наукові пошуки щодо: розв'язання проблем сімейного виховання; взаємодії школи і сім'ї; підвищення педагогічної

культури батьків; створення консультативних центрів для батьків та осіб, що їх замінюють; розробки змісту програм підготовки молоді до сімейного життя та становлення особистості дитини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: Навч. посіб.-3-тє вид., доопрац. і доп. / О. Вишневський – Знання, 2008. – 566 с.
2. Заєць С. С., Кравченко Т. В. Педагогіка сімейного виховання: теорія і практика: навч. посібн. для студентів педагогічних університетів / Укл.: Заєць С. С., Кравченко Т. В.; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Уманський ДПУ імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – 126 с.
3. Зверева О. Л. Семейная педагогика и домашнее воспитание / О. Л. Зверева, А. Н. Ганичева – М. : Академия, 2003. – 160 с.
4. Подласий І. П. Педагогіка: Новий курс: Посібник для студ. вищ. навч. закладів: У 2 кн. / І. Подласий. – М.: Гуманит. вид. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Загальні основи. Процес навчання. – 576 с.
5. Сухомлинский В.А. Родительская педагогика / В. Сухомлинский. – М. : «Знание», 1978. – 96 с.

УДК 373.3+37.025

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Наталія ІВАНЕЦЬ (Миколаїв)

Стаття присвячена дослідженню ідей В.Сухомлинського щодо формування і розвитку творчості у молодших школярів. Проаналізовано концепції формування творчої особистості школяра в педагогічній спадщині В.Сухомлинського; визначено суть поняття "творчі здібності" як педагогічної категорії; висвітлено шляхи й засоби формування творчої особистості школяра (уроки мислення, дослідницька діяльність, технічна творчість, мистецтво, педагогічна творчість учителя).

Ключові слова: творчість, творчі здібності, розвиток здібностей, особистість школяра, педагогічна творчість учителя.

Статья посвящена исследованию идей В. Сухомлинского по формированию и развитию творчества у младших школьников. Проанализированы концепции формирования личности школьника в педагогическом наследии Сухомлинского, определена сущность понятия "творческие способности" как педагогической категории; освещены пути и средства формирования личности школьника (уроки мышления, исследовательская деятельность, техническое творчество, искусство, педагогическое творчество учителя).

Ключевые слова: творчество, творческие способности, развитие способностей, личность школьника, педагогическое творчество учителя.

Постановка проблеми. Питання розвитку творчої особистості викликає гострий інтерес у всьому світі. Розв'язання її суттєве в зв'язку з тим, що головна умова прогресивного розвитку суспільства – людина, що здатна до творення. У сучасному світі необхідно від початку, з перших років життя людини, закладати основи розуміння світу як такого, що динамічно змінюється, в якому особистість перебуває в стані постійного творення цього світу і самого себе.

Сьогодні в умовах величезних змін у соціальному, економічному та політичному житті України постала проблема радикальної

перебудови у сфері освіти та виховання, мета якої – формувати конкурентно здібну, творчу особистість, яка спроможна до самовизначення, до самореалізації та самовдосконалення.

Проголосивши людину найвищою цінністю, наша держава стала на шлях втілення гуманістичних ідей у педагогічну теорію і практику. Тому навчання у сучасній школі має забезпечувати оптимальні передумови для самореалізації особистості школяра, розкриття усіх закладених у ній природних задатків, її здатності до свободи, відповідальності й творчості. Розвиток творчих здібностей має бути